

РОЗГЛЯД КОМПОЗИТНИХ УТВОРЕНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Дослідження композитів має давні традиції. На початку XX століття досить ґрунтовно розроблялась проблема дериватології на матеріалі індоевропейських мов. Після Великої Вітчизняної війни до опрацювання композитів активно прилучилось вітчизняне мовознавство. Українські лінгвісти трактували композити за їх морфемним складом, словотвірною структурою і в правописному плані. Історії виникнення іменників-композитів присвятили свої праці М.Я. Плющ, П.П. Плющ, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко; словотвірну структуру й семантику складних слів у сучасній українській мові вивчала Н.Ф. Клименко; процеси утворення складних слів як один із способів формально-граматичної реалізації семантичної структури речення розглядала К.Г. Городенська. В працях Є. Рудницького, І.І. Ковалика, В.М. Русанівського, Н.С. Родзевич, В.О. Горпинича та інших утворення композитів тлумачиться як наслідок лексикалізації назв понять, виражених словосполученнями, що супроводиться зміною форми (структури) та семантики одиниць, що виступають як компоненти композитів. Питання про складні терміни знайшло відгук у працях М.П. Богуцької, А.А. Бурячка, Л.С. Гончаренка, В.С. Марченка, В.М. Овчаренка.

Поняття “композит” в українському мовознавстві сприймається у широкому і вузькому розумінні. Широке трактування композитів полягає в розумінні їх як складних слів, утворених з двох або кількох слів, основ чи коренів, об’єднаних в одну лексичну одиницю, яка набула формально-граматичних і семантичних ознак окремого слова [2]. У вузькому розумінні композити (лат. *compositus* – складник, складений з частин) – це складні слова, утворені основокладанням [6]. Саме в цьому значенні тепер вживається термін “композит” на позначення слів, утворених складанням основ.

Цей термін в українському мовознавстві використовується для позначення слів, утворених основокладанням. Термін “композит” набув широкого вжитку в кінці 80-х на початку 90-х років нашого століття, хоча й був відомий і в 60-ті роки. Упродовж цього періоду зазначалось, що основи композита можуть поєднуватися сполучним голосним, який також утворює склад, наприклад: *бурякорізка, сінокіс, землеустрій, водолаз, хвилеріз*. Поєднання складників у композитах-іменниках може відбутися і без сполучного голосного, наприклад: *стопкран, Миргород, трикутник, золототисячник, трьохсотліття*. Голосні [а] та [и], що завершують першу основу таких іменників (*авіамоделі, екстравагантність, п’ятирічка*), хоч і не становлять за сучасними граматичними нормами сполучні голосні, усе ж виконують з’єднувальну функцію між

приголосними у звуковій оболонці композита. Зокрема, О.С. Шевчук [11] виділяє характерні ознаки основоскладання: поєднання основ (а не слів); наявність інтерфіксів; основа на приголосний приєднується до другого компонента за допомогою сполучних голосних (*працездатність, прапороносець*); основа на голосний сполучається з другим компонентом без інтерфікса (*кінофільми*). В.В. Лопатін бачить у цьому накладання інтерфікса: цей спосіб творення може супроводжуватись суфіксацією: *чорноморець, рідколісся, гуртожиток* [8]. У зв'язку з цим варто послатися на статтю Н.С. Родзевич, у якій висвітлюється питання будови складних слів української мови та вживання композитів у художній літературі. Н.С. Родзевич встановлює найбільш активні принципи (способи) словоскладення: морфологічний – з'єднання слів (основ або коренів) у складних словах за допомогою сполучного голосного; синтаксико-морфологічний – сполучення слів у складному слові, в основу будови якого покладено морфологічний принцип, а в основу змісту – синтаксичне словосполучення; синтаксичний – сполучення компонентів складного слова у формі зв'язку дієслова з додатком (імперативний зворот); нейтральний – сполучення слів у складному слові шляхом їх співположення (рос. “соположение”) з відсутністю звичайного граматичного оформлення [10].

Подане уточнення способів словотворення і встановлення їх продуктивності, безсумнівно, актуальне. Способи утворення складних слів, накреслені Н.С. Родзевич, справді характерні для української мови. Усе ж здається, що перші два способи варто було б об'єднати в один, бо вони тісно пов'язані між собою, їх окреме вирізнення видається недоцільним. Синтаксичний спосіб словотворення Н.С. Родзевич розуміє надто вузько, бо згадує лише “імперативний зворот”. Різні типи зрощень, утворені від застиглих словосполучень, чомусь випали з поля зору дослідниці.

У “Курсі сучасної української літературної мови” М.В. Жовтобрюха, І.М. Кулика зафіксовано два способи сполучення основ: сурядний (*зубробізон*) і підрядний (*миловар, життєпис*) [5]. В.О. Горпинич виділяє три різновиди основоскладання: а) утворення похідних слів на основі сурядного поєднання окремих слів: *лісостеп*; б) утворення похідних слів із словосполучень: *сільське господарство – сільськогосподарський*; в) утворення похідних слів зі слів, які безпосередньо не поєднуються в словосполучення: *пароплав, фототельє, паровоз* [4].

Деяко з учених, зокрема М.Я. Брицин, І.Г. Матвіяс, називає спосіб творення складних слів шляхом поєднання основ за допомогою інтерфіксів словоскладанням [1, 9]. І.Г. Матвіяс виділяє два типи складних слів, які утворені: а) зрощенням окремих частин словосполучення в одне слово: *позаторік, триутник*; б) зближенням елементів словосполучення: *хліб-сіль, часто-густо* [9].

Значний внесок у вчення про композити належить Н.Ф. Клименко, яка вважає, що 10% словникового складу мови становлять складні слова і що більшість з них утворилась основоскладанням. “Спершу виникло словоскла-

дання, далі на його ґрунті сформувалось основоскладання, якому властивий більший ступінь зв'язку між компонентами" [7]. Цей спосіб творення складних слів Н.Ф. Клименко називає "центром, навколо якого відбувається перехід слів чотирьох різновидів: простих, композитів, юкстапозитів, аббревіатур" [6]. Композити в сучасній мові зазнають декомпозиції, бо за певними ознаками наближаються до простих афіксальних лексем: *злодій, злодіяка, злодіяти, злодюга, злодюжка*. Від юкстапозитів утворюються й такі композити: *медик-хірург* → *медикохірургічний*. Не засвідчено жодної аббревіатури, утвореної від юкстапозитів. Від композита аббревіатури часто утворюються словформи типу: *машино-тракторна станція* – МТС. Від аббревіатури через основоскладання утворюються композити: *книгокульторг, політвідділець*. Немає нормативних юкстапозитів, які безпосередньо мотивовані аббревіатурами, що можна пояснити тісним зв'язком компонентів, поєднаних фонемами *о, е, и* [6]. Н.Ф. Клименко наголошує на тому, що композити утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, "де є тісний зв'язок між його членами" [7]. Авторка виділяє вісім видів словосполучень, співвідносних з іменниками-композитами: дієслівно-іменникове: *книголюб, крутивус*; прикметниково-іменникове: *плосконіс, чорнокорінь*; числівниково-іменникове: *восьмирічка*; займенниково-іменникове: *всесвіт*; прислівниково-дієслівне: *легковір*; дієслівно-дієслівне: *жмикрут* (єдиний приклад); прикметниково-прикметникове: *голодранець* (єдиний приклад); іменниково-іменникове: *лавровишня, лісостеп*. Усі наведені різновиди композитів утворюються на основі елементарного порівняння або вказівки на поєднання двох різних явищ за схемою: "одно, як інше", "і те, і інше" [7]. Н.Ф. Клименко зробила спробу пояснити морфемну будову композитів, яка зумовлена синтаксичною природою їх мотивації. Композити мотивуються переважно двочленими словосполученнями, тому більшість із них має двокореневу структуру [6]. На основі порівняння ступенів афіксального перетворення композитів і простих слів Н.Ф. Клименко прийшла до висновку, що слова, утворені основоскладанням, стримують афіксальне розростання слова. Максимальна кількість ступенів словотворчого афіксального перетворення композитів представлена чотирма утвореннями: *чари діяти* → *чародій* → *чародійний* → *чародійник* → *чародійниця* → *чародійницький*, у той же час як простим словам властиве восьмиступеневе перетворення основи: *слід* → *слідити* → *дослідити* → *дослідний* → *дослідник* → *дослідниця* → *дослідницький* [6]. Таким чином, на семантичну і словотворчу структуру впливають: а) особливості лексичної сполучуваності слів, актуалізованих у словосполученнях; б) тип (пряме, переносне, спеціальне, вільне, фразеологічне) лексичних значень, співвідносних із складними словами морфологічно простих слів; в) якісний склад лексичної семантики слів, поєднуваних у словосполучення, наявність у ньому певних семантичних компонентів, здатних оцінювати предмет чи якість дії і завдяки цьому поєднуватися з іншими компонентами значення; г) специфіка синтаксичної сполучуваності кожної частини

мови; д) характер номінативного значення компонентів словосполучення, їх предикативність чи ознаковість.

Особливістю композитів є наявність внутрішнього й зовнішнього синтаксису.

Внутрішній синтаксис — це специфічний порядок розташування елементів, їх зв'язок, який ґрунтується на тому, що пояснювальний член словосполучення в композиті обов'язково виступає в препозиції, тобто ставиться перед тією основою, яку він пояснює: *чорні брови — чорнобривий*.

Зовнішній синтаксис визначається зв'язком лексем у реченні. Якщо композит виражений іменником, то в реченні він виступає підметом (*лісоруб поспішає*), може мати означення-прикметник (*суворий лісоруб*) і може виражати суб'єктні відношення у словосполученні (*сокира лісоруба*).

Розглянуті вище трактування композитів в українському мовознавстві базувалися на тому, що ці складні слова утворені на основі словосполучень. К.Г. Городенська пропонує розглядати процес утворення композитів “як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення” [3]. Авторка доводить, що складні іменники української мови виступають формально-граматичним втіленням семантичної структури одного чи двох елементарних речень. Переважна більшість із них корелює з трикомпонентними семантично елементарними реченнями, серед яких виділяються певні різновиди — за такою ознакою, як предикатно-аргументна структура речення: П (дія) + А об. + А діяч;

П (дія) + А рез. + А діяч (де об. — об'єкт, рез. — результатив): *дроворуб* — той, хто рубав дрова; *солекоп* — той, хто копає сіль; *верстатобудівник* — той, хто будує верстат;

П (дія) + А об. + А знар. (де знар. — знаряддя): *сінокосарка* — те, за допомогою чого косять сіно; *водочерпалка* — те, за допомогою чого черпають воду; *бурякопідійомник* — те, за допомогою чого піднімають буряки;

П (дія) + А об. + А лок.

П (дія) + А рез. + А лок. (де лок. — локатив): *клеєварня* — там, де варять клей; *льонозавод* — завод, де переробляють льон.

Таким чином, композитний спосіб словотвору — один з найвідоміших і найдавніших у мові. Також і в сучасній мовній практиці він найбільш активний після афіксації. Вітчизняне мовознавство визначає статус композитів у першу чергу з погляду порівняння їх із звичайними первісними простими словами, які служать твірним матеріалом комбінування твірних основ як компонентів складних слів. Перші дослідження складних слів у мовознавстві з'являються на основі зіставлення слів з одним коренем — як простих за будовою, так і слів, творча основа яких має більше одного кореня. Давні первісні слова, будучи кореневими, оприймалися як прості за будовою. При афіксальному словотворі укладаються зміст і будова кореневих слів. З'являється потреба в уточненні змісту терміна *складні слова*. Композитами вважаються слова, які мають не афіксальний, а композитний спосіб творення основи, їхній твірний

матеріал поєднує в собі два чи більше простих слів, або їх основи, чи тільки кореневі морфеми. Отже, словотворча структура складних слів, зокрема, композитів, привертала увагу багатьох лінгвістів України, але наукове обґрунтування терміну було зроблено лише у 90-х роках нашого століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.М. Порівняльна граматики української і російської мов. — К., 1987. — С.101.
2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985. — С.259.
3. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті синтаксичного синтезу // Мовознавство. — 1988. — №3. — С. 27-34.
4. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. — К., 1977. — С.87-89.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови в 2 ч. Ч.1. — К., 1965. — С.218.
6. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. — К., 1984. — С.4.
7. Клименко Н.Ф. Як народжується слово. — К., 1991. — С.67.
8. Лопатин В.В., Улуханов И.С. О некоторых принципах морфемного анализа слов // Известия АН СССР. ОЛЯ — М., 1963. — Т.ХХП.3.
9. Матвіяс І.Г. Курс сучасної літературної мови. Морфологія. — К., 1962. — С. 11-12.
10. Родзевич Н.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові// Укр.мова в школі. — 1952. — №6. — С.25.
11. Шевчук О.С. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови // УМЛ. — 1982. — №9. — С.30.

Григорій Аркушин

СУБСТАНТИВАЦІЯ В ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Порівнюючи словотвір літературної мови зі словотвором будь-якої окремої говірки, виявиться, що літературний значно багатший і різноманітніший, ніж говірковий. Коли ж проаналізувати творення нових слів у говірках якогось одного діалекту, то з'ясується, що ця різноманітність і багатство як словотворчих засобів, так і словотвірних типів має перевагу над літературним словотвором (зрозуміло, з деякими винятками, напр., у вживанні запозичених словотворчих афіксів, в основоскладанні та аббревіації).

Особлива продуктивність літературного словотвору у порівнянні з діалектним проявляється в морфолого-синтаксичному способі, зокрема у субстантивації. Покажемо це на прикладі говірок Західного Полісся. Західнополіські діалектизми зафіксовані автором протягом 1980-1999 років (вказівка на населений пункт подається тільки після одиничних фіксацій), використані записи українських, білоруських, російських та польських мовознавців з цієї території (зберігаємо написання оригіналу), а також фольклорні збірники.